

PROBLEM RADNE SNAGE U INDUSTRIJI I RUDARSTVU SRBIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU

APSTRAKT: U Drugom svetskom ratu radna snaga je, zbog regrutovanja za vojnu službu, bila jedna od najvećih potreba Nemačke. Kako je, tokom okupacije, proizvodnja u najvažnijim granama privrede u Srbiji bila uključena u ratne planove Trećeg Rajha okupacione vlasti su preduzele niz mera u oblasti rada i radnih odnosa kako bi radnu snagu efikasnije iskoristile. Angažovanje radnika u Srbiji karakterisala je činjenica da se najveći deo stanovništva odupirao obaveznom zapošljavanju, naročito u industriji i rudarstvu. U radu se razmatraju ekonomski i neekonomski faktori koji su doprineli ovoj pojavi.

I Radna snaga u ratu

Radna snaga predstavlja osnovni faktor proizvodnih snaga društva. Od nivoa kvalifikacione strukture radnika, kao nosioca radne snage, zavisi stepen unapređenja proizvodnje a od njihovog ekonomskog položaja produktivnost rada. Iako nisu u direktnoj međuzavisnosti, ova dva faktora znatno utiču na uspešno funkcionisanje privrede. U Drugom svetskom ratu radna snaga je zbog regrutovanja za vojnu službu bila jedna od najvećih potreba Nemačke. Okupirane i politički potčinjene zemlje u Evropi bile su prinuđene da Rajhu stave na raspolaganje osim industrijskih kapaciteta i sirovinskih resursa i svoje radne potencijale. Kako je proizvodnja u najvažnijim granama privrede u Srbiji bila uključena u vojne planove Trećeg Rajha, okupacione vlasti su preduzele niz mera u oblasti rada i radnih odnosa da bi se privreda oporavila i osposobila da funkcioniše. Mada srpska proizvodnja i rad tokom okupacije formalno nisu tretirani kao segmenti nemačke privrede, privredni subjekti u Srbiji morali su da se pridržavaju strogih nemačkih propisa o radnoj snazi. Najamni rad je zadržan kao osnovna forma proizvodnih odnosa, ali je slobodno tržište ra-

da zamenjeno radnom obavezom za celokupno radno-sposobno stanovništvo. Nepoštovanje ove mere sankcionisano je prinudnim radom. Sva pitanja koja se odnose na položaj radnika i korišćenje radne snage, iako prividno u nadležnosti srpske kvinslinške vlade, rešavana su u štabu Glavnog poverenika za privredu u Srbiji (Generalbevollmächtigter für wirtschaft in Serbien).

Srbija je zbog visoke stope nataliteta, na jednoj, i nedovoljno razvijene industrije koja nije mogla da apsorbuje ogromne viškove agrarnog stanovništva, na drugoj strani, imala veliki i nedovoljno iskorišćeni radni potencijal.¹ Problem radne snage u Srbiji tokom okupacije, uprkos velikom odlivu radno-sposobnog stanovništva iz proizvodnje, nije predstavljao nedostatak radnika u nepoljoprivrednim zanimanjima, već njihova slaba kvalifikovanost i opstrukcija rada usled nedovoljne materijalne stimulisnosti na poslu i otežanih uslova rada.²

Radno-sposobno stanovništvo bilo je udaljeno iz proizvodnje uglavnom na tri načina: odvođenjem dela vojske Kraljevine Jugoslavije u ratno zarobljeništvo; odlaskom radnika na rad u Nemačku i internacijom talaca u logore ili fizičkim uništavanjem u egzekucijama. Gubitak radno-sposobnog stanovništva u izvesnoj je meri, međutim, nadoknađen prilivom izbeglica u Srbiju iz drugih krajeva Jugoslavije. Utvrđivanje broja radnika udaljenih iz privrede u vreme okupacije preduslov je da se oceni koliko je odliv radne snage uticao na proces privredne proizvodnje.

II Srbi u ratnom zarobljeništvu

Odvođenjem jugoslovenskih vojnika u zarobljeništvo Srbija je na samom početku okupacije ostala bez znatnog dela radno-sposobnog stanovništva. O broju ratnih zarobljenika Vojske Kraljevine Jugoslavije u historiografiji postoje različiti podaci. Branko Petranović je naveo da je u kratkotrajnom Aprilskom ratu zarobljeno oko 375.000 jugoslovenskih vojnika i oficira, ali da su na slobodu pušteni Makedonci (kao Bugari), Hrvati i pripadnici nacionalnih manjina. U zarobljeništvo su najvećim delom odvedeni Srbi, Crnogorci i Slovenci.³ Pozivajući se na američke izvore, koji se temelje

1 Radni potencijal je (kao kategorija) širi pojam od radne snage i obuhvata celokupno radno-sposobno stanovništvo, odnosno lica koja trenutno ne učestvuju u radu iako su sposobna za rad. Polazeći od ovakvog shvatanja, radna snaga je samo deo radnog potencijala (radno-sposobnog stanovništva) koji je aktivan u procesu proizvodnje, odnosno direktne reprodukcije. Više o tome: Ljubica Zjalić, *Radni potencijal u regionalnom razvoju*, Beograd 1986, str. 15-16.

2 U izveštajima nemačkih privrednih organa u prvim mesecima okupacije navodi se da je u Srbiji bilo dovoljno radne snage za rad u fabrikama. Teškoće su se pojavile tek u jesen prve ratne godine i to prvenstveno zbog nedostatka kvalifikovanih radnika, naročito u rudarstvu, o čemu će dalje u tekstu biti više reči.

na dokumentima zaplenjenih nemačkih arhiva, Jakob Hoptner je smatrao da je Nemačka u Aprilskom ratu zarobila 254.000 jugoslovenskih vojnika.⁴ Takođe, pozivajući se na američke izvore, Jozo Tomašević je naveo isti broj jugoslovenskih zarobljenika, dodajući da je u Rajh odvedeno 181.258, a u Italiju oko 10.000 i da su od tog broja 90% bili Srbi.⁵ Približno iste podatke od oko 200.000 jugoslovenskih zarobljenika, pretežno srpske i crnogorske nacionalnosti, odvedenih u Nemačku i Italiju, naveo je i Velimir Terzić.⁶

Prateći nemačke izvore i izveštaje humanitarnih organizacija (Crvenog krsta), može se zaključiti da se broj ratnih zarobljenika Kraljevine Jugoslavije u Nemačkoj smanjivao kako je rat odmicao. Ovo je razumljivo ukoliko se ima u vidu da je jedan broj ratnih zarobljenika vraćen u Srbiju, uglavnom zbog bolesti, ali i iz drugih razloga. Smrtnost u zarobljeničkim logorima u Nemačkoj, koja nije bila mala, takođe je umanjila brojno stanje zarobljenika. Prema izveštaju Vrhovne komande Vermahta (Oberkommando der Wehrmacht) od 6. maja 1941. godine, u Aprilskom ratu je zarobljeno 268.395 jugoslovenskih vojnika i oficira.⁷ Prema podacima Međunarodnog crvenog krsta, godinu dana kasnije, maja 1942. godine u Nemačkoj se nalazilo 207.000 jugoslovenskih ratnih zarobljenika.⁸ Nemački izvori iz iste godine navode da je na teritoriji Rajha bilo 200.000 Srba ratnih zarobljenika.⁹ Prema izveštaju Jugoslovenskog crvenog krsta, na dan 1. maja 1944. godine u nemačkim zarobljeničkim logorima bilo je 130.750 jugoslovenskih ratnih zarobljenika, uglavnom Srba i Slovenaca.¹⁰

Iako neki domaći autori tvrde da su Sile Osovine u ratno zarobljeništvo odvele znatno više jugoslovenskih zarobljenika,¹¹ opredelili smo se za napred utvrđene cifre, verujući da je odvedeno oko 200.000 vojnika i oficira, ali da je vremenom jedan broj oslobođen, tako da je kraj rata van zemlje dočekalo

3 Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, str. 108-109.

4 Jakob Hoptner, *Jugoslavija u krizi 1934-1941*, Rijeka 1972, str. 276.

5 Jozo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1979, str. 78.

6 Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 2, Beograd 1982, str. 575-576.

7 Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), NAV, T501, r.251 sn 659.

8 Revue internationale de la Croix Rouge, 281, V 1942, str 454-455.

9 AVII NAV T-501, r.256, sn. 996.

10 Izveštaj Saveznog odbora Crvenog krsta. Preuzeto od: Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, str. 147.

11 Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, knj. 2, Beograd 1979, str. 23, navodi da se samo iz Srbije u ratnom zarobljeništvu nalazilo 200.000 ljudi. Žarko Jovanović, *Seljaštvo Srbije u Drugom svetskom ratu 1941-1945*, Beograd 1995, str. 54, iznosi podatak: "Samo iz Srbije preko 400.000 ljudi se nalazilo u nemačkom ratnom zarobljeništvu". Momčilo Mitrović, *Srbija 1945-1952*, Beograd 1988, str. 36, navodi da je samo s teritorije Srbije u ratno zarobljeništvo odvedeno oko 200.000 bivših jugoslovenskih vojnika. Iznoseći te podatke ovi se autori, međutim, nisu pozvali ni na kakve izvore.

oko 130.000 ljudi. Kako je na teritoriji nemačkog okupacionog područja u Srbiji živelo oko 50% srpskog stanovništva Kraljevine Jugoslavije, može se pretpostaviti da je iz Srbije u ratno zarobljeništvo odvedeno oko 100.000 ljudi, čiji je broj vremenom smanjen. Ukoliko se od ovog broja odbiju aktivni oficiri i druge profesionalne kategorije, koje nisu bile neposredno uključene u privrednu proizvodnju, dobija se približna slika o odsustvu radno-sposobnog stanovništva iz Srbije za vreme okupacije.

III Srpska radna snaga u Nemačkoj

Oskudica radne snage u nemačkoj privredi počela je da se oseća i pre izbivanja rata, zbog uključivanja svih domaćih radnih potencijala u proizvodnju naoružanja i ostvarivanje zadataka iz Četvorogodišnjeg plana. Upravo iz razloga nedostatka radnika, u Rajhu je aprila 1937. ukinuta zabrana vrbovanja radne snage u inostranstvu, uvedena 1933. godine zbog velike privredne krize.¹² Najveća potražnja bila je za nekvalifikovanom radnom snagom za potrebe poljoprivrede i u manjoj meri za kvalifikovanom u nekim granama industrije. U Rajhu je 1939. godine, pre izbivanja rata, bilo oko 300.000 stranih radnika.¹³ Među njima bilo je oko 20.000 radnika iz Kraljevine Jugoslavije.¹⁴ Izbijanjem rata, zbog vojne mobilizacije, potreba za radnom snagom se naglo povećala. Rat je opusteo nemačke fabrike i imanja tako da su sezonski radnici iz "savezničkih" i porobljenih zemalja vrbovani kako bi rasteretili nemački radni potencijal.

Početkom 1941. godine, u tada vodećoj ustanovi nemačke privrede, Četvorogodišnjem planu, razmatrano je da se problem radne snage u Rajhu reši zapošljavanjem radnika iz Jugoistočne Evrope. Nemci su smatrali da je ovaj prostor zbog visoke stope nataliteta gotovo neiscrpan rezervoar radne snage. Prema podacima nemačkih stručnjaka pri Četvorogodišnjem planu, samo su Rumunija, Bugarska i Jugoslavija nudile preko tri miliona radnika.¹⁵ Međutim, u nemačkim privrednim krugovima, zaduženim za pitanje radne snage, nije postojala saglasnost da li strane radnike u industriji angažovati u Rajhu ili u matičnim zemljama. Pristalice nacističke rasističke politike smatrali su da strana radna snaga u Rajhu predstavlja "opasnost po čistotu krvi nemačkog naroda". Osim toga, povlačenje stručne radne snage iz industrije ovih jugoistočnoevropskih zemalja imalo bi katastrofalne posledice po njihovo

12 Mira Kolar-Dimitrijević, *Radnici bivše Jugoslavije na radu u Trećem Reichu 1933-1941*, "Acta historico-oeconomica Jugoslaviae, vol III", 1976, str. 132.

13 Piter Kalvokorezi, Gaj Vindt, *Totalni rat*, Beograd 1987, str. 214.

14 M. Kolar-Dimitrijević, n.d. str. 154. (Kako službena evidencija o broju zaposlenih radnika u Nemačkoj nije vođena, autor je ovaj podatak naveo prema slobodnoj proceni).

15 Milan Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45*, Beograd 1991, str. 252.

ve industrije. Na drugoj strani, zadržavanjem tih radnika one bi mogle da daju veći doprinos nemačkim privrednim potrebama. Pored toga, motivisanost za rad ovih radnika u nemačkim fabrikama, smatralo se, bila je mala. Pristalice te teze smatrale su da u okupiranim oblastima treba postići koncentraciju proizvodnje, koja bi bila stavljena pod kontrolu nemačkih vojnih vlasti. Praksa je, međutim, pokazala da se strana radna snaga morala angažovati neposredno u industriji Rajha.¹⁶

Mere za vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj u okupiranoj Srbiji preduzete su početkom juna 1941. godine. Do tada, saobraćajne mogućnosti zbog transportovanja ratnih zarobljenika i jedinica nemačke XII armije sa Balkana na Istok nisu dozvoljavale veće transporte. Obnavljanjem železničkog mosta preko Save 31. maja, železnički saobraćaj je osposobljen za brže transportovanje ratnih zarobljenika.¹⁷ Na sastanku predstavnika nemačkih privrednih organa i srpske kvislinške uprave, u štabu Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, 2. juna 1941. godine, Franz Nojhauzen (Franz Neuhauzen) je izneo zahtev da se u Nemačku do kraja godine uputi 75.000 srpskih radnika.¹⁸

Na vrbovanju radnika za rad u Nemačkoj angažovale su se srpske kvislinške vlasti. Formalno je važio princip dobrovoljnosti za prijavljivanje radnika, jer nemačke okupacione vlasti i srpska kvislinška uprava nisu izdale nikakav zakonski akt o obaveznom upošljavanju radne snage u Nemačkoj. Sudeći, međutim, po zauzimanju srpskih kvislinških organa može se pretpostaviti da su Nemci izvršili pritisak na srpsku upravu da se angažuje na ovom poslu. Za vrbovanje radne snage otvoreni su, pored Beogradske Berze rada, i biro i za radnu snagu u Nišu, Kragujevcu, Šapcu i Bečkereku, koji su imali svoje ekspoziture u svim sedištim okružnih načelnštava.¹⁹ U štampi i na radiju preduzeta je velika propagandna kampanja. Upućujući pozive radnicima da se prijave za rad u Nemačkoj, kvislinški listovi su bili preplavljeni obećanjima o dobroj zaradi, udobnom smeštaju i obilnoj ishrani radnika. Isticano je da su strani radnici u Rajhu izjednačeni s domaćim. Mladim ljudima je obećavano da će se, radeći u Nemačkoj, upoznati s naprednijim metodama rada koje će po povratku moći da primene u svojoj zemlji. Pre odlaska svaki radnik je sklapao ugovor o radu s nemačkim opunomoćenicima pri Berzi rada, uz naznaku njegovog trajanja, visine zarade i ostalih uslova. Ugovor se mogao sklopiti najmanje na 6 meseci, ali se mogao produžiti.²⁰ Prema uslovima za prijavljivanje, radnici su morali imati najmanje 18 godina,

16 Isto, str. 250, 252-254.

17 AVII, NAV, T-501, r.251, sn 424.

18 AVII, NAV, T-501, r.251, sn 420.

19 AVII, Nedićeva arhiva, k 34, 19/1; B. Petranović, n. d, str. 482.

20 AVII, Nedićeva arhiva, k. 34, 19/3.

a deca, ukoliko putuju s roditeljima, 16 godina.²¹ Međutim, u izveštajima srpskih delegata, koji su obilazili radnike u Nemačkoj, napominje se da među radnicima ima veliki broj maloletnika, čak i dece od 13 godina.²² Maloletni radnici nisu dali očekivane radne rezultate; njihova radna sposobnost i fizička izdržljivost bili su mali. Osim toga, nemački poslodavci su se žalili na izostanke s posla, krađe i kocku. Stoga je upravnik Glavne uprave za posredovanje rada već posle prvog obilaska radnika predložio da se na rad u Nemačku ne šalju deca ispod 16 godina.²³

Radno vreme za punoletne radnike iznosilo je 10, a za maloletne 8 sati, s tim da ovi poslednji nisu imali pravo na prekovremeni rad.²⁴ Punoletni radnici plaćani su 0,51 marku na sat. Ta cena važila je za nekvalifikovane radnike i bila je ista kao i za nemačke radnike, a nije menjana od 1941. do 1944. godine. Oženjeni radnici dobijali su pored redovne zarade i specijalni dodatak od 1 marke dnevno. Tek 1944. godine uvedena je za pojedine poslove grupna premija, od 10 do 15 maraka mesečno.²⁵ Mesečna bruto zarada sa dodacima iznosila je za 25 dnevnica 152 marke, a s premijom 162-167 maraka. U dinarima, pošto je zarada isplaćivana u domaćoj valuti, to je iznosilo 2042-3340 dinara. Radnici su hranu plaćali 1,5 maraka dnevno, dok je smeštaj bio besplatan. Posle odbijanja provizije za transfer novca i drugih izdataka srpski nekvalifikovani radnik u Nemačkoj mogao je da zaradi oko 17 maraka nedeljno.²⁶

Maloletni radnici primali su 31-45 pfeninga na sat. Kako je njihovo radno vreme bilo kraće, posle odbijanja za hranu i odeću ostajalo im je vrlo malo; ponekad su čak dugovali poslodavcu.²⁷ Pored maloletnih radnika i šegrti su bili nesrazmerno manje plaćeni, a nisu imali ni mogućnosti da se usavršavaju u radu, jer je, prema važećim nemačkim zakonima, obučavanje stranih radnika u Rajhu bilo zabranjeno.²⁸

Od svoje zarade radnici su mogli da kućama pošalju najviše 60-100 maraka. Ova kvota je tek 1943. godine povećana na 120-150 maraka. Transfer novca obavljan je preko "Putnika", putničkog društva, koje je još od maja 1940. godine preko svoje centrale u Berlinu primalo uplate i prosleđiva-

21 Isto.

22 Izveštaj F. Aranickog, načelnika i upravnika Glavne uprave za posredovanje rada od februara 1942. sa puta po Nemačkoj, gde je posetio kampove srpskih radnika. (AVII, Nedićeva arhiva, k 34, 14/1-4).

23 AVII, Nedićeva arhiva, k 34, 16/3.

24 AVII, Nedićeva arhiva, k 34, 14/1.

25 AVII, Nedićeva arhiva, k 35, 48/3-2.

26 Izveštaj srpskog delegata Glavne uprave za posredovanje rada od oktobra 1942, AVII Nedićeva arhiva k 35, 22/5.

27 AVII, Nedićeva arhiva, k 34, 16/1.

28 AVII, Nedićeva arhiva, k 35, 22/3-4.

lo ih korisnicima u Beogradu.²⁹ U jesen 1941. godine poslove transfera novca od "Putnika" je preuzela Putničko-iseljenička centrala.³⁰ Pre polaska u Nemačku radnici su morali da sami nabave odeću i obuću. Cena opanaka iznosila je 250, a cipela 399 dinara. Vozna karta za odlazak i povratak, kao i za redovan godišnji odmor, bila je besplatna ukoliko radnik ispoštuje ugovor.³¹

Većina srpskih radnika u Nemačkoj bila je zaposlena u industriji. Prema nemačkim podacima, sredinom 1942. godine u industriji je bilo zaposleno 26.268, a u poljoprivredi 17.638 srpskih radnika.³² Najveći broj radnika u nepoljoprivrednim delatnostima radio je kao pomoćna radna snaga, bez kvalifikacije. Uglavnom su to bili ljudi sa sela, koji nikada ranije nisu radili u fabrikama. Od ukupnog broja oko 1/5 nije zadovoljavala radni učinak.³³

Koliko je ukupno radnika iz Srbije bilo na radu u Nemačkoj, u našoj historiografiji ne postoji saglasnost. Jovan Marjanović je naveo podatak od 47.500. radnika.³⁴ Pozivajući se na izveštaje Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Milan Borković je izneo kako je krajem 1943. i početkom 1944. godine u Nemačkoj bilo oko 80.000 radnika iz Srbije. Međutim, o pitanju ukupnog broja radnika isti autor je zaključio: "Po našoj slobodnoj proceni u toku Drugog svetskog rata bilo je u Nemačkoj ukupno oko 100.000 radnika i oko 200.000 zarobljenika iz Srbije".³⁵ Sa oslonom na podatke Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, Milan Ristović je naveo kako je s okupiranih područja Srbije do kraja 1943. godine na rad u Nemačku otišlo 65.743 radnika, ali i da je "realna procena da ukupan broj radnika iz Srbije, koji su vrbovani ili su bili na prinudnom radu, iznosi oko 80.000. (Ovim nisu obuhvaćeni oni koji su se nalazili na radu kraće vreme – do šest meseci kao što je bio slučaj sa pripadnicima Nacionalne službe, ili pak radničke i seoske omladine koja je upućivana na specijalizaciju)".³⁶ B. Petranović je prihvatio ovu cifru, dodajući da se mnogi radnici zbog ozleda

29 AVII, Nedićeva arhiva, k 35, 22/2; Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besetzung in Serbien 1941-1944, Ein Beitrag zur nationalsozialistischen wirtschaftspolitik in Sudosteuropa*, Stuttgart 1986, str. 212.

30 AVII, Nedićeva arhiva, k 35, 31/1.

31 Isto, k 34, 19/2.

32 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR), tom II, knj. 12, str. 1158.

33 Izveštaj delegata Glavne uprave za posredovanje rada od januara 1944. godine o poseti srpskim radnicima u Nemačkoj. AVII Nedićeva arhiva k 36, 46/3-6.

34 Jovan Marjanović, *Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941-1945*, "Jugoslovenski istorijski časopis", br. 4, Beograd 1963, str. 84-89.

35 M. Borković, n. d., knj. 2, str. 64.

36 M. Ristović, n.d, str. 263.

na radu, bolesti, gladi i bombardovanja nisu ni vratili.³⁷ Na osnovu izveštaja Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, nemački istoričar K. H. Šlarp je izneo podatak da je na dan 31. marta 1943. godine u Rajhu, uključujući i Austriju, bilo 34.395 radnika i 12.035 radnica iz Srbije. Ovaj broj se, tvrdi on, u narednom periodu zbog povratnika smanjivao, tako da je do kraja te godine na radu u Rajhu bilo između 35-45.000 radnika iz Srbije.³⁸ Oslanjajući se na podatke Rajhsbanke (Deutsche Reichsbank), naveo je da je na osnovu isplata srpskih radnika u Nemačkoj na nemačko-srpski kliring uplaćeno ukupno 51 milion maraka.³⁹

U nemačkim izvorima najpotpunije podatke o broju srpskih radnika upućenih na rad u Nemačku imamo u Dnevniku vojnoprivrednog štaba Jugoistoka (Kriegstagebuch des Wehrwirtschaftstab Sudosten), koji je vođen od 4. aprila 1941. do 8. oktobra 1944. godine.⁴⁰ Cifre se, međutim, odnose samo na broj radnika koji su otpremljeni iz Srbije. O povratnicima nema podataka, tako da se stvarno brojno stanje srpske radne snage u Nemačkoj iz ovog izvora ne može utvrditi.

U izveštaju za mesec juli 1941. godine navodi se da je iz Srbije na rad u Nemačku poslato 17.000 radnika, a za mesec avgust da je ukupno bilo upućeno 22.600 radnika – 17.800 muškaraca i 4.800 žena. U narednim mesecima taj broj je iznosio:⁴¹

septembar	26.000
oktobar	29.000
novembar	32.000
decembar	32.900

Do kraja 1941. godine odziv radnika za rad u Nemačkoj bio je veliki. Prema izveštajima, prosečno se prijavljivalo oko 3.000 radnika mesečno, ali se s obzirom na znatno veći ukupan broj može pretpostaviti da se jedan broj radnika nalazio u Nemačkoj i pre Aprilskog rata.⁴² U prvih šest meseci 1941. godine u Nemačkoj se nalazilo oko 50% od ukupnog broja svih radnika iz Srbije koji su tamo upućeni na rad.

37 B. Petranović, n.d. str. 482.

38 K. H. Schlarp, n.d. str. 204-211.

39 Isto, str. 213.

40 Kompletan dnevnik našli smo u Saveznom vojnom arhivu u Frajburgu (Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg) BA-MA, RW 29/31-41. Jedan manji deo dnevnika, za 1941. godinu, objavljen je u Zborniku NOR, XII-I, dok. 294, str. 826-852.

41 Mesečni izveštaji Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka od jula do decembra 1941 godine, BA-MA, RW 29/31.

42 Videti napomenu 14.

U narednim mesecima odziv je bio nešto slabiji, tako da je brojno stanje srpske radne snage u Nemačkoj iznosilo:⁴³

1942. godine

januar	33.400
februar	35.400
mart	37.900
april	40.000
maj	41.000
jun	42.000
jul	43.700
avgust	43.900

U drugom sumarnom izveštaju Generalnog poverenika za privredu u Srbiji stoji da se do 31. avgusta 1942. godine za rad u Nemačkoj obavezalo ukupno 43.906 lica. Od toga je u industriji bilo zaposleno 26.268 – 20.161 muškarac i 6.107 žena, a u poljoprivredi 17.638 – 13.310 muškaraca i 6.107 žena.⁴⁴

Posle avgusta 1942. godine vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj privremeno je obustavljeno zbog većih potreba za radnom snagom u samoj Srbiji, intenziviranja privrede i smanjenog odziva radnika za rad u domaćim preduzećima. Izveštavajući o teškoćama s radnom snagom, Generalni poverenik za privredu u Srbiji je početkom 1944. godine za period od sredine 1942. do kraja 1943. godine napisao: *Pošto je nastala uopšte teška situacija smanjeno je vrbovanje radnika za rad u Rajhu* (istaknuto u originalu D.A.).⁴⁵ U međuvremenu, jedan broj radnika koji se vratio iz Nemačke angažovan je u Srbiji. U izveštaju Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok od 11. novembra 1942. godine stoji: "Potreba za stručnim radnicima za industriju naoružanja stalno raste, pokušaće se da se nedostajuća radna snaga obezbedi preko obaveze rada iz preduzeća u zemlji koja nisu važna za rat.

Nedavno se iz Rajha vratilo 2.000 srpskih radnika (uglavnom iz poljoprivrednog sektora), oni među njima koji su pogodni za rad u pogonima za naoružanje biće njima upućeni.

Vrbovanje radnika za Rajh ostaje do daljeg obustavljeno".⁴⁶

Novi momenat u angažovanju srpske radne snage za rad u Nemačkoj nastao je u prvom tromesečju 1943. godine. Zbog maksimalno povećanih ratnih napora Sila Osovine, Adolf Hitler je početkom te godine proglasio

43 BA-MA, RW, 29/33, 29/34, Mesečni izveštaji od januara do avgusta 1942. godine.

44 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika, str. 1158.

45 Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, ZBORNIK NOR-a XII-3, str. 798.

46 BA-MA, RW 29/33.

totalnu mobilizaciju privrede i radne snage u Rajhu. Generalni poverenik za privredu u Srbiji bio je ovlašćen da ove mere, delimično ili potpuno, proglasi važećim i u Srbiji.⁴⁷ Vojnoupravni komandant Srbije izdao je, 20. marta 1943. godine, Uredbu o uvođenju mera ratne privrede u Srbiji koje su važile u Rajhu.⁴⁸ Prema ovoj uredbi, Generalni poverenik za privredu u Srbiji mogao je svakog stanovnika Srbije da proglasi obaveznim za rad, pa i za rad u Nemačkoj.⁴⁹ Ovo je prvi zakonski akt nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji koji omogućava sprovođenje obaveze rada radnika i u Nemačkoj.

Povodom te uredbe, Generalni poverenik za privredu u Srbiji izdao je naredbu kojom je regulisano i angažovanje Nemaca iz Rajha i folksdojčera, koji su živeli u Srbiji, za rad u Nemačkoj. (Odredba srpske vlade o obaveznom radu i ograničenju slobode zapošljavanja od 14. decembra 1941 godine nije se odnosila na ove radnike.) Za radnike koji su trebali da rade u Nemačkoj obaveza rada, prema ovoj naredbi, ograničena je na muškarce od 18 do 45 i neudate žene od 21 do 35 godina starosti.⁵⁰

Kako nemačke okupacione vlasti u Srbiji nikada nisu obrazlagale svoje uredbe sa zakonskom snagom, možemo samo pretpostaviti da je Generalni poverenik za privredu u Srbiji zbog potreba srpske industrije obavezan rad u Nemačkoj ograničio na folksdojčere i Nemce iz Rajha koji su trenutno bili u Srbiji. Radnici nemačke nacionalnosti disciplinovanije su se odnosili prema zakonskim propisima nemačkih vlasti u Srbiji od srpskih radnika. Istovremeno, propaganda antifašističkog pokreta protiv vrbovanja radnika u Srbiji za rad, kako u domaćim pogonima tako i u Nemačkoj, uzela je, početkom 1943. godine, velikog maha. Odziv srpskih radnika bio je i otud sve manji, a broj povratnika zbog bombardovanja nemačkih gradova od strane saveznika i otežanih uslova rada sve veći. Sve ovo prouzrokovalo je da je od septembra 1942. do aprila 1943. godine u Nemačku upućeno oko 2.000 srpskih radnika.⁵¹

Redovno upućivanje radnika ponovo je otpočelo u aprilu 1943. godine, ali u smanjenom obimu. Ukupan broj srpskih radnika upućenih u Nemačku u 1943. godini iznosio je:⁵²

april	47.700
maj	48.000
jun	49.000
jul	50.000

47 BA-MA, RW 29/35.

48 Isto.

49 Isto.

50 Isto.

51 BA-MA, RW 29/34.

52 BA-MA, RW 29/37.

Od avgusta 1943. do maja 1944. godine u dokumentima nemačkih privrednih štabova u Srbiji nema redovnih mesečnih izveštaja o upućivanju radnika na rad u Nemačku. Jedino u opširnom godišnjem izveštaju Generalnog poverenika za privredu u Srbiji stoji da se od avgusta 1942. do kraja 1943. godine za rad u Nemačkoj obavezalo 16.476 muškaraca i 5.363 žena, tako da je ukupan broj iznosio 63.000. Kako su se, međutim, mnogi radnici vratili ili raskinuli ugovore, stoji u izveštaju, na radu u Nemačkoj stvarno se nalazilo oko 30-35.000 radnika iz Srbije.⁵³

Za 1944. godinu imamo podatke da su samo dva kontigenta radnika upućena u Nemačku. U maju te godine upućeno je 1158 radnika;⁵⁴ a prema podacima iz Ratnog dnevnika Vojnoprivrednog štaba za Jugoistok, poslednja grupa od 369 radnika poslata je u julu.⁵⁵

Prema navedenim raspoloživim podacima iz nemačkih izvora, u Nemačku je od jula 1941. do jula 1944. godine upućeno ukupno 64.500 radnika iz Srbije. Ovaj broj možemo smatrati pouzdanim, jer se svako obustavljanje slanja radnika u navedenim izveštajima naglašavalo. Ukupan broj srpskih radnika na radu u Nemačkoj za vreme rata bio je ipak nešto veći. Na rad su, na kraće vreme – do šest meseci, upućivani i pripadnici Nacionalne službe rada i manje grupe radničke i seoske omladine na "specijalizaciju".⁵⁶ I jugoslovenski ratni zarobljenici u Nemačkoj mogli su da se dobrovoljno prijave na rad i u tom su slučaju uživali sva prava radnika.⁵⁷ Nemačke privredne ustanove u Srbiji – Vojnoprivredni štab Jugoistoka i Generalno povereništvo za privredu u Srbiji nisu, međutim, imale podatke o povratku radnika iz Nemačke, tako da je nemoguće sa sigurnošću utvrditi koliko je srpskih radnika stalno bilo zaposleno u Nemačkoj. Ukoliko prihvatimo tvrdnju K. H. Šlarpa, kome je za istraživanje ove problematike bila dostupna šira izvorna osnova., u 1942. godini u Nemačkoj je bilo stalno zaposleno 35-45.000 radnika iz Srbije.⁵⁸ Tokom 1943. godine, prema podacima Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, taj broj se smanjio na 30-35.000 radnika.⁵⁹ Broj srpskih radnika u Nemačkoj u 1944. godini ne može se utvrditi, ali se može pretpostaviti da je bio manji no prethodne godine. Na to ukazuje činjenica da je sve veći broj radnika raskidao ugovore, o čemu govore

53 Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji , str. 798.

54 BA-MA, RW 29/40; Prema izveštaju Javne berze za posredovanje rada u Beogradu, u maju 1944. upućeno je 659 radnika od čega 299 povratnika (AVII, Nedićeva arhiva k 36, 47/2). Stoga se može pretpostaviti da se prva cifra odnosi na ukupan broj radnika upućenih u Nemačku od početka godine.

55 BA-MA, RW 29/41.

56 M. Ristović, n.d, str. 263.

57 Obaveštenje o odlasku srpskih radnika na rad u Nemačku, AVII Nedićeva arhiva k 34, 19/4.

58 K. H. Schlarp, n.d, str. 208-212.

59 Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji str. 798.

nemački izveštaji i pretpostavka da su uslovi rada u Nemačkoj bili otežani, zbog čega su se radnici sve teže odlučivali za rad u ovoj zemlji. Među radnicima je bio izvestan broj folksdojčera iz Banata, naročito od početka 1943. godine, a može se pretpostaviti da se i jedan broj izbeglica prijavljivao za rad u Nemačku.

Vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj pratila je intenzivna propaganda kampanja, ali je, manje-više, do kraja važno načelo dobrovoljnosti. U najvećem broju slučajeva radnici su se sami prijavljivali Berzi rada. U našoj historiografiji, međutim, postoje tvrdnje da je većina radnika na rad u Nemačkoj upućivana prisilno, te se njihov boravak tamo naziva "prinudni rad". O metodama koje su srpske kvislinške vlasti primenjivale u vrbovanju srpske radne snage za rad u Nemačkoj M. Borković piše: "Formalno, prvih nekoliko meseci posle okupacije, istican je "princip dobrovoljnosti" u prijavljivanju za odlazak na rad u Nemačku. Ali, pošto propaganda okupatora i kvislinških vlasti nije imala većih rezultata na ovom planu, najčešće je primenjivana sila preko Berze rada, opštinskih odbora, sreskih načelstava, uprava banovina; zatim krajskomandatura i feldkomandatura. Savet komesara Milana Aćimovića češće je u ovoj akciji angažovao specijalnu policiju ili žandarmeriju. Dovoljno je bilo da neko domaćinstvo pokaže neposlušnost u isporuci žita, mesa, mleka i nekog drugog proizvoda pa da bude prinudno sprovedeno u Nemačku na rad od nekoliko meseci."⁶⁰ Ove tvrdnje autor iznosi ne navodeći nijedan izvor. M. Borković dalje tvrdi kako je "većina radnika odbijala da ide na rad u Nemačku" i da je "gotovo svakodnevno vršen pritisak na ljude da se prijavljuju za rad. Svako suprotstavljanje, bez obzira na motive, povlačilo je rigorozne novčane kazne. Pored toga, vrlo često su primenjivane kazne zatvora, pa i slanje u koncentracione logore."⁶¹

Tezu o prinudnom radu M. Borković pogrešno temelji na zakonskim aktima srpske kvislinške vlade, koja se, međutim, odnose na obavezan rad radnika u preduzećima od vojnog značaja za Nemce u Srbiji. Prvu uredbu srpske kvislinške uprave koja propisuje obavezan rad on ovako komentariše: "Akcije na prikupljanju radne snage olakšale su i pojedine uredbе nemačkih okupacionih vlasti, koje su donošene u toku rata. Jednu od njih pod nazivom 'Uredba o obaveznom radu i ograničavanju slobode' donela je vlada Rajha (istakao D.A.) 14. decembra 1941. Po ovoj uredbi uvedena je obavezna služba rada za muškarce od 16-65 a za žene od 17-45 godina".⁶² Mesto i vreme objavljivanja ovog zakonskog akta nije navedeno. Radi se zapravo o "Naredbi o obaveznom radu i ograničenju slobode zapošljavanja", koju je objavila vlada Milana Nedića.⁶³ Potvrdu da se radi o zakonskom aktu srpskih vlasti nalazi-

60 M. Borković, n.d, knj. 2, str. 60.

61 Isto, str. 60-61.

62 Isto, str. 60.

63 AVII, Nedićeva arhiva, k 1, 10/1-1; naredba je objavljena u "Službenim novinama", 14.

mo u izveštaju Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka u kome stoji: "Postupak se reguliše prema već postojećim srpskim propisima o obaveznom radu i ograničavanju slobode zapošljavanja od 14. decembra 1941. godine".⁶⁴

Praćenjem zakonodavne delatnosti srpske kvislinške uprave i nemačkih okupacionih vlasti može se zaključiti da je sva zakonska akta koja regulišu odnose u proizvodnji u Srbiji donosila, makar formalno, srpska vlada. Sve naredbe o obavezama i ograničenjima na nemačkom okupacionom području u Srbiji izdavali su Vojnoupravni komandant Srbije ili Komandant Jugoistoka, a nikad vlada Rajha. Stoga se činjenicama koje je izneo M. Borković ne može podupreti njegova teza da su nemačke vlasti zakonom obavezale angažovanje srpskih radnika u Nemačkoj i da je ono zbog toga imalo karakter "prinudnog rada". Naime, u klasifikaciji radnih obaveza u Srbiji za vreme okupacije prinudni rad je imao najstroži tretman po pitanju slobode i prava radnika. Na prinudni rad upućivani su prvenstveno odbegli radnici sa obaveznog rada, kao i kažnjenici iz zatvora i politički internirci.⁶⁵

Na drugoj strani, ima podataka koji ukazuju na drugačiji karakter boravka srpskih radnika u Nemačkoj. U Drugom sumarnom izveštaju Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, od avgusta 1942. godine, stoji: "Pošto i pored dobrovoljne rezervne radne snage u Srbiji treba teškoće u pogledu angažovanja radne snage rešavati silom države, nije bilo razloga da se obustavi vrbovanje za Rajh. Te snage koje su se prijavile za rad u Rajhu mogle su tamo dobrovoljno znatno više da doprinesu za nemačku ratnu privredu nego prinudno u Srbiji".⁶⁶ Pri vrbovanju radnika za rad u Nemačkoj vodilo se računa da se ne ugrozi rad pogona u Srbiji važnih za nemačku ratnu privredu. U pismu uprave Borskog rudnika Krajskomandaturi u Zaječaru, u kome se traži da se obustavi vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj, ovaj zahtev se i obrazlaže: "Molimo da berzi rada date nalog da svoju aktivnost vrbovanja u Boru odmah obustavi. Pri tome biste mogli da je podsetite na uputstva 'Smernice za posredovanje radne snage iz područja Vojnog zapovednika Srbije za Nemačku' gde pod 3) stoji: 'Odlazak radne snage ne sme da dovede do povrede nemačkih vojno-privrednih interesa u Srbiji' i dalje pod b) 'radnici iz rudarskih i topioničarskih pogona u principu ne dolaze u obzir za posredovanje u Nemačku' ".⁶⁷

Ukoliko se traže motivi prijavljivanja srpskih radnika za rad u Nemačkoj oni bi, uz intenzivnu propagandnu kampanjau koja je u početku imala

decembra 1941; o tome takođe videti u radu nap. 45. i 46, Glava VI.

64 BA-MA, RW 29/35.

65 Više o tome: Tomislav Pajović, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd 1989, str. 137.

66 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 1158.

67 *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945* Zbornik nemačkih dokumenata, Zaječar 1989, dok. 49, str. 204.

uspeha, bili sledeći: nepopularnost obaveznog rada u Srbiji; mogućnost bolje zarade u Nemačkoj; odlaskom na rad u Nemačku mladi ljudi su izbegavali da budu regrutovani (mobilisani) u oružane formacije četnika ili partizana; neki su odazivanjem na ovu akciju sticali "političku podobnost" kod novog režima.

Iz brojnih izveštaja srpskih delegata Glavne uprave za posredovanje rada uslovi života srpskih radnika u Nemačkoj nisu bili povoljni. Poljoprivredni radnici su uglavnom živeli kod svojih poslodavaca na imanjima, a fabrički u zajedničkim barakama koje su bile prenaseljene, lože nameštene i slabo grejane. Ishrana je, iako garantovana kao kod nemačkih radnika, bila nedovoljna i po količini i po kaloričnoj vrednosti. Radna nedelja je trajala 60 sati; radnici su imali po jedan slobodan, plaćeni dan za vreme pravoslavnih praznika Božića i Uskrsa.

Odziv srpskih radnika za rad u Nemačkoj tokom okupacije nije se odvijao ravnomerno, već je, u zavisnosti od političkih prilika, imao svoje faze. Najbolji odziv bio je do kraja 1941. godine, kada se prijavila polovina od ukupnog broja radnika. Od sredine naredne godine, kada su počeli da pristižu povratnici, kojima je istekao ugovor na godinu dana, sa vestima koje nisu potvrđivale obećanja iz propagandne kampanje, sve manje radnika se prijavljivalo Berzi rada. Istovremeno, uslovi rada u Nemačkoj su se pogoršali, a izgledi da Sile Osovine dobiju rat bile sve manje. U prvom kvartalu 1943. godine Nemci su prvi put sankcionisali odlazak radne snage iz Srbije u Nemačku, ali su radnu obavezu ograničili na folksdojčere i Nemce koji su se nalazili u Srbiji. Sve to uslovalo je da je u poslednjoj godini okupacije odziv radnika iz Srbije za rad u Nemačkoj bio veoma mali.

IV Izbeglice i preseljenici kao radna snaga u Srbiji

Pristižući preko Save, Drine i Ibra na suženi srpski prostor nemačkog okupacionog područja, izbeglice i preseljenici su promenili demografsku sliku Srbije. U našoj istoriografiji uglavnom je naglašavan pritisak izbeglica na ionako tešku socijalnu situaciju u okupiranoj Srbiji. B. Petranović je, međutim, prvi zaključio da je "dolazak izbeglica mogao nadoknaditi manjak radne snage, koji se uveliko osećao zbog ratnih zarobljenika i mobilisanih lica za razne vojne formacije".⁶⁸

Broj izbeglica u Srbiji tokom okupacije ne može biti tačno utvrđen, jer mnogi nisu bili evidentirani. U izvorima nalazimo različite podatke. Prema izveštaju Tome Maksimovića, komesara za izbeglice i preseljenike, upućenom Milanu Nediću, 1944. godine u Srbiji je bilo 241.011 izbeglica.⁶⁹ Prema

68 B. Petranović, n. d., str. 125.

69 Arhiv Srbije (AS), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, f 17.

izveštaju Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, na ovom je prostoru sredinom 1942. godine bilo 420.000 izbeglica, među kojima 86.000 napuštene dece.⁷⁰ I u literaturi broj izbeglica i preseljenika nije preciziran; kreće se od 300.-400.000.⁷¹

Zapošljavanjem izbeglica, upućivanjem na obavezan rad i vrbovanjem za rad u Nemačkoj, rasterećen je radni potencijal Srbije. Zavod za unapređenje industrije i zanatstva pri Ministarstvu narodne privrede organizovao je kurseve za prekvalifikaciju izbeglica, koje su mogla da pohađaju sva lica sa navršениh 16 godina starosti. Za muškarce su organizovani zidarski, građevinski i tesarski kursevi, a za devojke držani domaćinski tečajevi, na kojima su učenice osposobljavane za rad u kućama.⁷²

Uredbom Srpske vlade o obaveznom radu i ograničenju slobode upošljavanja, od 14. decembra 1941. godine, izbeglice nisu bile izričito obuhvaćene. Međutim, Obaveštenjem izvanrednog komesara za izbeglice i preseljenike, od 31. jula 1942. godine, o pitanju radnih odnosa, potpuno su izjednačene sa drugim građanima po pitanju prava i dužnosti.⁷³ Ovo je značilo da su izbeglice i preseljenici mogli da budu pozvani na obavezan rad u trajanju od šest meseci.

Agitacija za prijavljivanje radne snage za rad u Nemačkoj vršena je i među izbeglicama. Sam Komesarijat za izbeglice i preseljenike upućivao im je pozive da se prijave Berzi rada. Zainteresovanim licima iz unutrašnjosti čak su nuđene besplatne karte do Beograda radi prijave.⁷⁴ Prema pisanju kvislinške štampe, jedan broj izbeglica se odazvao pozivu i otišao na rad u Nemačku.⁷⁵

Zbog nedostatka životnih namirnica u Srbiji ishrana izbeglica predstavljala je jedan od najvećih problema. Akcija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Ženevi, preduzeta u saradnji sa srpskim Crvenim krstom, da iz Turske uveze životne namirnice za izbeglice dala je skromne rezultate.⁷⁶ Komesarijat za izbeglice i preseljenike nastojao je stoga da ih naseljava na napuštena i državna imanja u unutrašnjosti.⁷⁷

Ova je akcija ozvaničena kada je komesar za izbeglice, 28. avgusta 1941. godine, izdao naređenje banovinama i načelnicima srezova da prilikom izdavanja imanja u zakup prednost daju izbeglicama zemljoradnicima, pod

70 Drugi sumarni izveštaj str. 1132.

71 Slobodan. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, str. 278 i 280; B. Petranović, n. d, str. 125.

72 Isto, str. 289.

73 AVII, Nedićeva arhiva, k 40, 18/2.

74 S. Milošević, n.d, str. 289.

75 "Obnova", 10. mart 1943. godine.

76 S. Milošević, n.d, str. 283-284.

77 Naseljavanje izbeglica na upražnjena zemljišta, AVII, Nedićeva arhiva, k 43, 18/1.

istim uslovima kojima su izdavana drugim licima.⁷⁸ Jedan broj izbeglica našao je zaposlenje kod bogatih zemljoradnika u Banatu ili u rudnicima Srbije.⁷⁹

V Radna snaga u Srbiji

Broj radnika u Srbiji u nepoljoprivrednim, proizvodnim i uslužnim delatnostima tokom okupacije iznosio je, prema nemačkim izvorima, oko 160.000 ljudi.⁸⁰ K. H. Šlarp je naveo da je u srpskoj privredi 1943. godine bilo 176.000 radnika, od čega je oko 80.000 bilo pod nadzorom nemačkih vlasti.⁸¹ U rudarstvu Srbije bilo je zaposleno oko 25.000 rudara, a u industriji, bez vojnih fabrika, 55.000 radnika.⁸² Ukoliko se broju radnika u Srbiji dodaju i radnici na železnici i u vojnim pogonima, a polazeći od saznanja da je civilni sektor proizvodnje bio redukovan, broj zaposlenih u rudarstvu i industriji iznosio bi oko 80.000. (Pred rat u Kraljevini Jugoslaviji je bilo 300.000 industrijskih radnika) U cifru od 160.000, koju su izneli Nemci, ulazili su i zanatlije – oko 45.000, trgovci i druga uslužna zanimanja.

Kako je najveći deo proizvodnje u oblasti industrije i rudarstva u Srbiji za vreme okupacije bio uključen u ratne potrebe Trećeg Rajha i radna snaga je kao osnovni proizvodni faktor imala poseban značaj za Nemce. Već su prve naredbe nemačkih okupacionih vlasti u Srbiji regulisale obaveze radnika. U prvom proglasu komandanta nemačke XII armije, aprila 1941. godine, stoji da svaki pojedinac treba da ostane na svom radnom mestu i da obavlja svoj posao.⁸³ Sredinom maja Generalni poverenik za privredu u Srbiji izdao je naređenje o obnavljanju rada svih preduzeća koja pre Aprilskog rata nisu zapošljavala preko 20 radnika.⁸⁴

Prvi nemački izveštaji iz okupirane Srbije pokazuju da u industrijskim pogonima nije bilo nestašice radne snage. Prema izveštaju Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka za mesec juli 1941. godine, "Situacija sa radnom snagom u julu je bila zadovoljavajuća. Fabrikama je stajalo dovoljno radne snage na raspolaganju".⁸⁵ Nemci, međutim, nisu bili zadovoljni radnim učinkom srp-

78 Isto, k 39, 32/1.

79 S. Milošević, n.d. str. 288.

80 Navodeći potrebe za hranom pojedinih kategorija stanovništva sredinom 1942. godine Generalni poverenik za privredu u Srbiji je naveo da je u srpskoj privredi bilo 160.000 radnika. Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 1132.

81 K. H. Šlarp, n.d. str. 220.

82 *Industrija Srbije i njene perspektive*. (Ekspozé Ministarstva narodne privrede o stanju industrije u Srbiji), AS, MNP, neregistrovano.

83 "Službeni list za zauzetu jugoslovensku teritoriju", br. 1, 1941. godina, str. 1.

84 List uredaba vojnog komandanta Srbije, br. 4, od 16. maja 1941. godine, str. 41-42.

85 BA MA, RW 29/31.

skih radnika. O njihovoj kvalifikovanosti i radnoj sposobnosti u istom je izveštaju rečeno: "Pri tom treba konstatovati da se srpskom kvalifikovanom radniku ni iz daleka ne mogu postaviti isti zahtevi kao jednom nemačkom radniku. Njihova radna sposobnost odgovara od prilike 50% od one jednog nemačkog radnika".⁸⁶

Međutim, već od narednog meseca sve je manji broj radnika dolazio na radna mesta. Glavni uzroci tome bili su, prema nemačkim izveštajima, nedovoljno snabdevanje životnim namirnicama i pretnje ustanika.⁸⁷ U narednim mesecima preduzete su mere da se popravi snabdevanje radnika namirnicama, tako da su krajem godine fabrike koje su radile za Vermaht imale dovoljno radne snage. Prema izveštaju Vojnoprivrednog štaba Jugoistoka, "jedino sastav stručne radne snage u fabrici aviona u Kraljevu, koji je posle sprovođenja mera odmazde jako smanjen, još uvek nije mogao da se popuni".⁸⁸ U literaturi se navodi da su Nemci u oktobru 1941. godine streljali 500 radnika Državne fabrike aviona.⁸⁹

Stanje radne snage u Srbiji u prvoj ratnoj godini ilustrovao je u svom izveštaju, sredinom 1942. godine, Generalni poverenik za privredu u Srbiji: "Prošle godine je situacija u pogledu radne snage bila još u izvesnoj meri stabilna. Zatim se izmenila zbog nedovoljne ishrane radnika. Skoro svi veći pogoni izgubili su znatan deo svog bivšeg ljudstva".⁹⁰

Najveći nedostatak radnika bio je u rudnicima, jer su rudari bili slabo plaćeni, a radili u teškim uslovima. Osim toga, u rudnicima su radili pretežno seljaci iz okolnih sela, tako da su bili izloženi pretnjama ustanika. Drugi problem u rudarstvu Srbije koji vlasti u toku okupacije nisu mogle uspešno da reše bio je nedostatak kvalifikovane radne snage, naročito u rudnicima uglja. Kako su ovi rudnici bili pretežno mali i sa primitivnim metodama rada – kopanje uglja se odvijalo najvećim delom ručno – u njima je srazmerno proizvodnji bio zaposlen veliki broj radnika. U Ekspozeu Ministarstva narodne privrede, u kome se analiziraju mogućnosti ozdravljenja srpske privrede u analizi rudarske i topioničarske proizvodnje navodi se "da će rudnici moći da održe ili povećaju proizvodnju ako se ispune uslovi za dobar rad kao i dovoljno tehničkog osoblja i radnika".⁹¹ Izveštavajući o stanju rudarstva u Srbiji u prvoj polovini 1942. godine, generalni poverenik za privredu u Srbiji

86 Isto.

87 Isto, izveštaj za mesece avgust i septembar 1941. godine.

88 Isto, izveštaj za mesec decembar 1941. godine.

89 Čedomir Janjić, *70. godina jugoslovenskog vazduhoplovstva 1923-1993*, Beograd 1993. godina, str. 11; Venceslav Glišić, *Teror i zločin nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1970. godine, str. 63.

90 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 1153.

91 Ekspoze Ministarstva narodne privrede, AS MNP, neregistrovano.

Nojhauzen, naglasio je da je dovodenje potrebnih rudara uslov za povećanje rudarske proizvodnje.⁹²

Krajem 1941. godine nemačke okupacione vlasti i srpska kvislinška uprava preduzeli su mere za obezbeđivanje radnika za rad u rudnicima. Ministar unutrašnjih poslova srpske vlade propisao je uredbu o ograničavanju slobode upošljavanja fizičkih lica u rudnicima uglja, prema kojoj radnici koji su radili u ovim rudnicima nisu mogli biti otpušteni bez prethodnog odobrenja nadležne rudarske vlasti.⁹³ U naredbi dalje stoji da se radnici koji su u poslednje tri godine najmanje 4 meseca radili u rudnicima uglja, ne mogu zaposliti u drugim preduzećima osim u rudnicima.⁹⁴ Ovim zakonskim aktima sva pitanja oko sprovođenja radne obaveze preneti su na ovlašćena ministarstva srpske vlade. Najveće ovlašćenje u sprovođenju obaveznog rada imao je ministar unutrašnjih poslova.

U cilju obezbeđivanja kvalifikovane radne snage za rudarske radove u Borskom rudniku, uprava ovog rudnika uputila je, 28. februara 1942. godine, Krajskomandaturi u Zaječaru pismo u kome se traži da se u istočnoj Srbiji obustavi vrbovanje radnika za rad u Nemačkoj. Naime, već je postojala odluka Vojnoprivrednog komandanta Srbije da odlazak radne snage iz Srbije ne sme da dovede do povrede nemačkih vojnoprivrednih interesa na ovom području. U tom uputstvu naglašava se da se radnici iz rudarskih i topioničarskih pogona ne odvođe na rad u Nemačku. U prilogu pisma data je skica područja koja su prema odluci Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, još juna 1941. godine, bila zatvorena za vrbovanje radnika.⁹⁵

Prinudne mere za vrbovanje radne snage nisu dale zadovoljavajuće rezultate. Vlasti su uspele da za određene pogone na taj način obezbede nekoliko hiljada radnika. Mnogi se, međutim, nisu uopšte odazvali toj obavezi a veliki broj je posle kratkog vremena napustio posao. Domaće kvislinške vlasti nisu bile u stanju da ih primoraju da izvrše radne obaveze. Generalni poverenik za privredu u Srbiji izdejtvoovao je stoga kod Vojnopravnog komandanta Srbije da se srpske izvršne vlasti stave pod direktnu kontrolu nemačkih oružanih i policijskih snaga.⁹⁶ Svi pogoni čiji je rad bio ugrožen prijavljivali su presteupe u vezi sa radnom obavezom policijskim komandanturama da se ta lica privedu na rad. U ponovljenim slučajevima nepokorni radnici su bez daljnjeg postupka upućivani u logore na prisilan rad.⁹⁷

92 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji , str. 1145.

93 "Službene novine" 6. 1. 1942.

94 Isto; "Novo vreme" 11. 1. 1942.

95 Ta područja sačinjavali su srezovi: Boljevac, Žagubica, Zaječar, Salaš, Negotin, Andrejevac, Svrlijg, Pirot, Babušnica i Bela Palanka. *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945*, dok. 49, str. 203.

96 Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji , str. 1157.

97 Isto.

Oživljavanjem srpske privrede sredinom 1942. godine osetila se dodatna potreba za radnom snagom u pogonima važnim za rat. Kako je bilo predviđeno i povećanje poljoprivredne proizvodnje, vlasti su regrutovanje radne snage morale da ograniče samo na gradove. Da bi se dobila evidencija o broju radno sposobnog stanovništva, u Beogradu je 24. juna 1942. godine izvršen popis. Tom prilikom je procenjeno da radni potencijal Srbije može "nekoliko puta zadovoljiti potrebe srpske industrije u pogledu radne snage".⁹⁸

U drugoj polovini 1942. godine jedan od uzroka osipanja radnika, naročito u rudarstvu, bilo je nedovoljno snabdevanje ljudstva životnim namirnicama.⁹⁹ U uslovima male kupovne moći radnika i nedovoljnog snabdevanja prehrambenim proizvodima po zagaranovanim cenama, kada se većina namirnica mogla nabaviti samo na crnoj berzi po višestruko većim cenama, obezbeđivanje ishrane radnika bio je jedan od uslova za njihov ostanak na radnim mestima. Da bi se obezbedila radna snaga u rudnicima i pogonima važnim za rat Generalni poverenik za privredu u Srbiji je propisao obavezna sledovanja hrane radnicima po cenama koje su zvanično važile na tržištu, a koje su bile niže od realnih i njihovu je raspodelu on lično kontrolisao.¹⁰⁰

Sistem snabdevanja administrativnim putem imao je cilj da stimuliše radnike na rad, jer je puno sledovanje hrane bilo dato samo za dvadeset pet nadnica. Za manje od dvadeset izvršenih nadnica porodicama radnika ukinuto je pravo na snabdevanje.¹⁰¹ Prema tvrdnji Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, dodeljivanje sledovanja obavljano je na vreme i u dovoljnoj količini.¹⁰² Međutim, količine namirnica koje su radnici stvarno dobijali mogu se utvrditi samo na osnovu mesečnih izveštaja rudnika, Odeljenju za rudarstvo Ministarstva narodne privrede. Prema brojnim izveštajima za 1942. godinu može se zaključiti da su sledovanja uglavnom dobijana redovno, ali da je u njima često nedostajalo brašna i ulja.¹⁰³

Pitanje plata radnika pričinjavalo je velike teškoće nemačkim okupacionim vlastima i srpskoj kvislinškoj upravi. Zbog nestašice osnovnih pot-

98 Isto, str. 1158; sredinom 1943. F. Nojhouzen je naveo da rezerve radnika na raspolaganju u Srbiji za vojnoprivredne zadatke mogu da iznose najmanje 200.000 lica. *Istočna Srbija u ratu i revoluciji*, dok. 95, str. 304-305.

99 Izveštavajući o stanju radne snage u Srbiji 1942. Generalni poverenik za privredu u Srbiji je pisao: "Neispunjavanje radnih obaveza radnika bilo je pre svega posledica niskih nadnica i nedovoljne ishrane", Drugi sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 1156.

100 Isto.

101 Pismo Udruženja radnika rudnika i topionica Ministarstvu narodne privrede, AS MNP, F. 11.

102 Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 763-766.

103 Mesečni i dekadni izveštaj rudnika Odeljenju za rudarstvo Ministarstva narodne privrede o snabdevanju rudnika, AS MNP, F 11.

rošnih dobara za život, koje je uslovio rat, porasle su njihove cene. Istovremeno su zbog stalnog rasta okupacionih troškova, koji su daleko prevazilazili realnu ekonomsku snagu Srbije, odštampane velike količine novca bez pokrića, što je oborilo njegovu vrednost. Nemačka privredna uprava u Srbiji morala je da se pridržava direktive Opunomoćenika za četvorogodišnji plan nemačke privrede, Hermana Geringa, da nadnice u okupiranim oblastima moraju biti niže od nadnica u Rajhu. Zato je, u proleće 1942. godine, Glavni poverenik za privredu u Srbiji doneo tarifni pravilnik po kome su utvrđene najviše nadnice i plate.¹⁰⁴ Prema Naredbi koju je propisao Komesarijat za cene i nadnice "u saglasnosti s nadležnim vlastima" visina nadnica i plata iznosila je:

Rudarski radnici	(po smeni):
- kopači	60-100 dinara
- pomoćnici kopača	50-85 dinara
- površinski nekvalifikovani radnici	30-60 dinara
Metalski radnici	(po satu):
- nadzornici i glavni majstori	18-22 (144-176 po smeni)
- ostali radnici	10-20 (80-160 po smeni)
- neobučeni radnici	8-12 (64-96 po smeni)
- radnici koji se obučavaju	60-90% nadnica obučenih radnika

Sve ove nadnice su u bruto-iznosu; od toga su morali da se izmire porezi i davanja za socijalno osiguranje.

Plate šegrta bile su 2-5 dinara po satu, a za maloletne radnike, ispod 18 godina, 80% od plate radnika. Za prekovremeni rad i rad nedeljom i praznikom isplaćivao se dodatak od 50% po satu.

Ove nadnice bile su predviđene za metalske radnike u mestima tzv. prvog nadničkog razreda: Beogradu, Rakovici, Makišu, Kijevu i Kneževcu. U ovim mestima bila je koncentrisana avio i vojna industrija, tako da je i kvalifikaciona struktura radnika bila najbolja. Metalski radnici zaposleni u Nišu, Kraljevu, Kragujevcu, Pančevu, Kruševcu, Leskovcu, Valjevu, Šapcu, Aleksincu, Požarevcu, Smederevu, Zaječaru, Svilajncu, Vršcu, Užicu, Čačku, Jagodini, Mladenovcu, Beloj Crkvi, Kosovskoj Mitrovici i Velikom Bečkereku imali su 75% a u ostalim mestima u Srbiji 50% od predviđenih primanja prvog nadničkog razreda.¹⁰⁵ Za preduzeća koja se ne pridržavaju Naredbe predviđene su stroge sankcije: do milion dinara kazne i do 30 dana zatvora za poslovođe i nameštenike.¹⁰⁶

104 Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 794.

105 Današnji položaj radništva u Srbiji, "Srpski narod", 19. decembar 1942.

106 Isto.

Nadnice nisu mogle da prate rast cena. Već sredinom 1942. godine, utvrđene cene bile su za 100-200% više od onih od 5. aprila 1941. godine, dok su cene "na crno" bile za 600-700% više od "zamrznutih". Krajem 1943. godine utvrđene cene bile su 300-400% više od onih 5. aprila, a slobodne za čak 1400-1600% (videti grafikom). Kupovna moć radnika može se utvrditi ukoliko se napred navedena primanja uporede sa cenama najvažnijih artikala u prodaji.¹⁰⁷

Artikal	Mart 1941.	Decembar 1941.	Decembar 1943.	Cene u slobodnoj prodaji krajem 1941. i 1943. godine
Pšenica (100 kg)	320	410	600	1.200-4.000
Kukuruz (100 kg)	280	280	500	800-3.500
Svinjska mast (kg)	26	44	85	450-2.100
Svinjetina (kg)	22	40	40	200-600
So (kg)	6	10	15	30

Krajem 1943. godine usledio je veliki skok cena, a kako nije bilo moguće menjati postojeće naredbe o nadnicama, radnicima je odobren dodatak na skupoću koji je bio oslobođen svih vrsta poreza i obaveza za socijalno osiguranje.¹⁰⁸

Boljim snabdevanjem radnika, ali i oštrim administrativnim merama, Nemci su u 1943. godini uspeali da u pogone važne za rat dovedu oko 40.000 radnika. Potrebe su zadovoljene dovođenjem na obavezan rad velikog broja zanatlija i pripadnika slobodnih profesija. Naime, obaveznom radu protivilo se prvenstveno stanovništvo sa sela. Zadovoljavajuća situacija bila je samo u većim gradovima u kojima je stanovništvo zbog snabdevanja namirnicama bilo upućeno na redovan radni odnos. Na selu, van područja neposrednog delovanja okupacionih organa, mere vrbovanja radnika nisu se mogle sprovesti.¹⁰⁹

U jesen 1943. godine, kada je razvoj događaja na frontovima jasno ukazao da će Sile Osovine izgubiti rat, bekstvo radnika s posla postiglo je do tada najveće razmere. O stanju radne snage u Borskom rudniku Nojhauzen je izveštavao 10. decembra 1943. godine: "Bekstvo radnika iz Bora nastavljalo se i u ovom mesecu. Pri tome se ne radi samo o obaveznim radnicima već i o dobrovoljnim radnicima koji su se već duže vreme nalazili u Boru. Ova bekstva treba bez sumnje u velikoj meri pripisati političkim prilikama koje trenutno vladaju u ovoj zemlji."¹¹⁰ O opstrukciji rada Generalni poverenik za privredu u Srbiji pisao je i u svom izveštaju aprila 1944. godine: "Nažalost,

107 Treći sumarni izveštaj . str. 788-789.

108 Isto, str. 796.

109 Isto.

110 Navedeno prema: T. Pajović, n. d, str. 243.

neprijateljska propaganda i teror bandi koje su bile svesne cilja veoma su pokvarili početne zadovoljavajuće rezultate. Mere da se to spreči ostale su bezuspešne naročito u pogledu radnika iz seoskih opština. Od 17.000 radnika koji su pobjegli s posla i za kojima se tragalo uhvaćeno je samo oko hiljadu i dovedeno na prisilan rad. Opštine nisu uopšte slale smene ili su slale u nedovoljnom broju. Kolektivne kazne nisu se mogle izricati jer nisu mogle biti izvršene."¹¹¹

Angažovanje radne snage u Srbiji tokom okupacije u Drugom svetskom ratu, karakterisala je činjenica da se najveći deo stanovništva suprotstavljao zapošljavanju naročito u industriji i rudarstvu. Ovoj pojavi doprineli su podjednako ekonomski i neekonomski faktori: niske realni zarade radnika i politički pritisci antifašističkog pokreta. Time je blokiran sistem po kome je funkcionisla jugoslovenska privreda između dva svetska rata – kadasi je usled velikog radnog potencijala i skromnih proizvodnih kapaciteta kapital supstituisan radnom snagom. Opstrukcija rada usred napred analiziranih činilaca blokirala je proizvodnju i primorala okupacione vlasti da pravno regulišu radnu obavezu i uvedu mere koje su je nužno pratile: snabdevanje radnika deficitarnim namirnicama i kontrolu cena i nadnica. Ove mere davale su povremeno zadovoljavajuće rezultate sve dok, krajem 1943. godine, uticaj neekonomskih faktora na privredu nije preovladao.

Summary

The Problem of Labor Power in Industry and Mining in Serbia in World War II

In World War II labor power was under the control of German occupation authorities. Although Serbian production and labor during occupation were not formally considered segments of German economy, able-bodied population was exploited for the needs of the Third Reich in Germany and in Serbia too. Since Serbia had ample and insufficiently used labor potential, the problem of labor power in the country, in spite of large outflow of able-bodied population from the production, was not a shortage of workers in non-agricultural activities, but their poor qualification and obstruction at work due to insufficient material incentives. With introduction of compulsory work for the entire able-bodied population and severe sentences for the violation of this obligation, the occupation authorities managed to achieve only a limited success in recruiting workers. Welfare measures accompanying work obligation (supplying workers with food in short supply, price and wage control) yielded somewhat better results.

¹¹¹ Treći sumarni izveštaj Generalnog poverenika za privredu u Srbiji, str. 797.